

Sätra brunn 1961–1991

Av Nils-Johan Höglund

En vintermorgon 1961 blev jag uppkallad till professor Erik Ask-Upmark på medicinkliniken vid Akademiska sjukhuset, där jag då var underläkare. Efter en god stunds väntan utanför hans tjänsterum tändes äntligen den gröna lampan. Jag steg in och ombads genast att slå mig ner. Efter några inledande fraser kom så en uppfordrande fråga om jag var villig att efterträda Nils Brage Nordlander på Sätra brunn. För att underlätta övertagandet erbjöds jag tjänstledighet den kommande sommaren för att gå parallellt med kollega Nordlander och sätta mig in i arbete och ansvar.

Ett sådant erbjudande var uttryck för en personlig uppskattning, det insåg jag. Samtidigt anade jag också en möjlighet att kombinera mitt medicinska yrkeskunnande med de organisatoriska insikter, som jag förvärvat i studentkår, nationsliv och läkarförbund. Sist och inte minst en chans att stanna kvar i Uppsala.

Alltnog, sommaren 1961 kom att bli den första i raden av trettiolen säsonger på Sätra brunn. Jag blev genast betagen av den unika miljön och förundrad över den otvungna gemenskapen alla medarbetare emellan. Mycket snart lärde man känna varandra och varandras familjer. Man inlemmades snabbt i en enda stor familj och umgicks i alla sammanhang.

Arbetsglädjen var smittande liksom leklusten hos egna barn och andras ungar. De dagliga rutinerna varvades naturligt och otvunget med allehanda fritidsnöjen. Midsommarfirande, grötlunk, nöjen och underhållning – inte minst terminskabaréerna – var självklara och stimulerande inslag i brunnslivet, som traditionsenligt förts vidare av Nils Brage och Brita Nordlander. Och före dem en lång rad förnämliga företrädare för den medicinska fakulteten, till vilken hela denna anläggning hade donerats redan 1747. Vilken fantastisk vårdmiljö jag hade kommit till!

Organisation och administration

År 1962 övertog jag som nytilträd intendent och överläkare det övergripande ansvaret för verksamheten på Sätra brunn. Jag insåg från första början att det löpande arbetet låg i händerna på året-runt-medarbetarna, brunnsmästaren Ahlén och hans mannar, Astrid Svensonne och Holger Olsson på brunnskontoret. Första året inrymdes kontoret i kamrer Svensonnes bostad på Östra Ågatan i Uppsala. 1963 flyttades det till en charmfull lägenhet vid Gamla Torget. Detta hus revs efter några år, varefter kansliet, som nu hade utökats med två assistenter, hamnade i kvarteret Sandbacken. När sedan Stadsbiblioteket uppfördes fick man åter bryta upp och flytta till Kungsgatan. Men varje vår flyttade man med hjälp av stadsbud ut till Brunnen med allt pick och pack.

Byggnad och utveckling

Mycket snart visade sig Brunnen med all sin charm ha uppenbara brister. Ekonomibygnader och behandlingsavdelningar var nedslitna och tungarbetade. Brunnsgästerna var hänvisade till långt ifrån upprustade bostäder, och personalen bodde till stor del utanför brunnsområdet, men trivseln och sammanhållningen var erkänt god.

En av de första åtgärderna blev att ta itu med Skogsgården. Först köket, förlagt i ett källarplan med jordgolv! Därefter flyglar och huvudbyggnad. Skogsgården med plats för 180 personer hade i sin tur ersatt en äldre förläggning, Skogsbo uppförd 1874 – i sig en imponerande träbyggnad med långsgående verandor liknande en strandad Mississippiångare. Under

högtidliga former hade denna anläggning invigts 1925 av biskop Einar Billing och sedan tjänat som en separat förläggning, avsedd för mindre bemedlade patienter. Med åren hade den fått karaktär av fattigstuga. Det var nu hög tid att anpassa hela detta komplex till rimliga krav på komfort och bekvämlighet.

Brunnen hade vid denna tidpunkt 235 patientrum med 420 bäddar, men eftersom antalet patienter tidvis översteg 600 inackorderades många i grannskapet. Med en fortlöpande omstrukturering av verksamheten förlängdes brunnssäsongen från två till tre och slutligen fyra terminer. Antalet patienter per termin reducerades till 300–350 och rumsbeläggningen tunnades ut. Flerbäddsrummen omvandlades till dubbel- och enkelrum och inackorderingarna i bygden minskade efterhand och upphörde slutligen.

År för år fortgick upprustningen och alla bostäder försågs med tvättställ och toaletter. Samtidigt återställdes rumsinteriörerna med varsam hand och fin stilkänsla under ledning av arkitekt Ove Hidemark. Med honom etablerade vi tidigt ett mångårigt samarbete, liksom med hans hustru Elisabet Stavenow-Hidemark, intendent på Nordiska museet. Dessa båda har den största förtjänsten av att Brunnens karaktär av kulturminne har kunnat bevaras och förstärkas. Beståndet av högre stånds- och allmogemöbler förtecknades och genomgick en varsam översyn på våra egna snickeri- och målarverkstäder, och de mest unika exemplaren reoverades genom Nordiska museets försorg.

Patienter och organisation

David Holmdahl, medicine professor och intendent 1931–54, lyckades få Brunnen att överleva såväl trettioalets depression som krigsåren på fyrtioalet. På ett framsynt sätt hade han tagit kontakt med Pensionsstyrelsen, sedermera Riksförsäkringsverket, som jämställde Sätra brunn med övriga behandlingsinstitutioner för handikappade och rörelsehindrade. På så vis garanterades en konstant tillströmning av patienter och lades grunden till en stabil ekonomi.

Vid sextioalets början var de betalande gästernas antal bortemot tvåhundra, många av dem stamgäster, som år efter

år återkom till kurorten, sitt sommarställe – »nästa år på Sättra-brunn!« Ganska snabbt minskade dock antalet privata gäster, vilka som regel stannade fem veckor (en termin), medan många av Riksförsäkringsverkets patienter kunde få upp till sextio dagars vistelse. Till dessa kategorier adderades efterhand alltfler remissfall från landstingen i regionen. År 1973 övergick det övergripande ansvaret för rehabiliterande insatser helt till landstingen. I och med denna förändring delades vårdtiden i två femveckorsterminer, från början av juni till mitten av augusti. Tio år senare infördes fyraveckorsterminer samtidigt med att säsongen förlängdes in i september.

Det framstod ganska snart för ledningen att Brunnens kapacitet borde utnyttjas mera effektivt och under längre tid. Svenska MS-föreningarnas riksförbund förlade 1967 sin första fortbildningskurs i medicinsk rehabilitering för sjukgymnaster, arbetsterapeuter och sjuksköterskor tillsammans med sextio handikappade medlemmar till Sättra brunn i augusti-september efter den ordinarie brunssäsongens slut. Utifrån de positiva erfarenheter detta gav, beslöts att erbjuda patienterna (och landstingen) en tilläggstermin samtidigt med MS-kursen. År 1973 sade MS-förbundet upp sitt avtal och därefter kunde en tredje behandlingsomgång successivt byggas ut till en full termin. På grund av en stadigt ökad efterfrågan tillkom 1987 ytterligare en termin med start i början av maj.

Alla terminer började på en torsdag, för att patienterna skulle vara inskrivna och »programmerade« till påföljande måndag och få fyra hela veckors behandling. Detta innebar långa dagar och weekendarbete, men alla ställde upp med liv och lust och gott humör, och patienterna kunde påbörja sina föreskrivna behandlingar i laga tid.

Arbetsterapi

Samtidigt med upprustningen av bostäder och ekonomibyggnader utökades resurserna för de medicinska behandlingarna. År 1969 togs Arbetsterapi i bruk, en nybyggnad på 400 m², som inrymde en avdelning för funktionell träningsbehandling och utprovning av tekniska hjälpmedel samt en sektion för sysselsättningsterapi med målarverkstad, trä- och textilslöjd och en stor vävsal. Detta blev en mönsteranläggning som

Kerstin Sandberg och medarbetare skapade i samarbete med Ove Hidemark, uppmärksammas långt utanför regionen och besökt av många studiegrupper. Hela anläggningen blev ett centrum för utveckling av differentierade program för handikappade och en populär träffpunkt mellan de schemalagda behandlingarna.

Sjukgymnastik

År 1965 stod ett nytt gymnastikhus klart. De båda behandlingslängorna för sjukgymnastik förbättrades efterhand, och 1984 kompletterades hela enheten med ytterligare en gymnastiksal, allt detta i takt med utökade krav på utrymme och teknisk utrustning. Den fysikaliska terapin, utövad av legitimerade sjukgymnaster, elever och medicine studerande, blev med åren alltmer inriktad på separata program för de olika patientgrupperna – en utveckling som under alla år leddes av Elsie Landegren. Vid sin sida hade hon en rad kvalificerade medarbetare som återkom år efter år, var sina terminer, och som svarade för kvalitet, uppföljning och inte minst handledning av sjukgymnastelever från Stockholm, med tiden även från Uppsala.

Badavdelning

De medicinska baden, efterfrågade och omtyckta av patienterna, bedrevs i de gamla badhusen, namngivna efter tidigare intendenten: Glas, Björnström, Henschen och Friberger. Även dessa hus förbättrades successivt med ambitionen att underlätta det tunga arbetet och samtidigt bevara känslan av personligt omhändertagande, antingen det gäller lerinpackningar, salt- och tallbarrsbad, tvålmassage eller bubbelbad. Badcheferna, den legendariska »Bad-Ulla« Johansson och lika uppskattade Tanja Carlsson, sörjde för kontinuerlig tillsyn av patienterna och för utbildning av den tjugofemhövdade personalstyrkan. Tanken på en simbassäng framhölls ständigt som ett angeläget önskemål och flera förslag skisserades, alltifrån en ombyggnad av Henschens badhus till ett helt nytt badhus på Danielsbergs ägor. Först 1991 vågade styrelsen med universitetets utlovade stöd fatta beslut om en bassänganläggning, uppförd och invigd 1993.

Läkarvård

Verksamheten på Läkarstugan kan bäst beskrivas som en allmänläkarmottagning med inriktning på reumatologi. Här tjänstgjorde samtidigt tre till fyra läkare och lika många mottagningssköterskor. På laboratoriet fick assisterande medicine kandidater sina första patientkontakter och en god träning i rutinanalyser. Mest värdesatte läkarkollegerna nog den förtrogenhet man fick med att bedöma ledstatus och träningen i att ge ledinjektioner.

Verksamheten kompletterades med ortopedtekniska provningsdagar på ort och ställe, liksom med konsultationer av specialister i ortopedi och neurologi från Akademiska sjukhuset. Gösta Frykman, läkare på ortopedkliniken i Västerås, skickade kontinuerligt nyopererade reumatiker och protesfall för postoperativ vård och kom själv varje vecka på besök till sina patienter. I stället för konsultarvode erbjöds kollegerna bidrag till kongress- och studieresor, från vilka man sedan lämnade utförliga rapporter.

Som en manifestation av samhörighet med Uppsala universitet och dess medicinska fakultet, avsattes från 1965 och varje år framöver ett belopp i budgeten till ett forskningsstipendium med anknytning till Sätra brunns verksamhet, med företräde för den som tjänstgjort på Brunnen. Åtskilliga yngre forskare har härigenom fått ekonomisk hjälp och understöd till sin forskning. År 1969 disputerade Per Tiselius på en avhandling i reumatologi, som till stor del byggde på ett material från Sätra brunn, där han tjänstgjorde många somrar under sextiotalet.

Under en följd av år inbjöds medicin- och kirurgkurserna på Akademiska sjukhuset till dagbesök. Utvalda patientfall demonstrerades och deltagarna fick ta del av de behandlingar som Brunnen kunde erbjuda, vilket gav en inblick i praktisk reumatologi och rehabilitering, något som inte alltid fick plats i det ordinarie kursutbudet.

Utbildning

Respektive sektioner svarade för en fortlöpande internutbildning. All sjukvårdspersonal samlades en kväll varje vecka för

information om aktuella behandlingsmetoder och diskussion om enskilda patienter. Till slutbesöken hos läkarna lämnades skriftliga rapporter från respektive arbetsterapeut och sjukgymnast – ovärderliga underlag för sammanfattande bedömning och besked till inremitterande instanser.

Reumatologin, som under många år varit en eftersatt specialitet i Uppsalaregionen, fick ett allt större utrymme. Incitamentet härtill kom från Merete Brattström i Lund och hennes pionjärinsats med att skapa en specialinriktad reumatikermottagning. Redan Alfred Bjure – intendent 1922–27, därefter lasarettsläkare i Västerås fram till 1954 – hade förordat en uppsökande reumatologisk verksamhet, vilken han till en del genomförde efter sin pensionering och återflyttning till Uppsala i form av en konsultmottagning på olika håll i länet.

Merete besökte Brunnen många gånger och var en inspirerande kursledare. I hennes efterföljd infördes och utvecklades undervisning i ledskydd för reumatiker av Ulla Nordenskiöld, arbetsterapeut, Birgitta Althoff, sjukgymnast, och Ann-Marie Hansen, sjuksköterska – ett program som gavs ut i tryckt form med bistånd av Reumatikerförbundet och som spreds till reumamottagningar i hela landet.

Utbildningsdagar i reumatologi och rehabilitering för läkare, sjuksköterskor, arbetsterapeuter och sjukgymnaster förlades allt oftare till Brunnen, i samarbete med respektive sektioner och specialistföreningar. Sjuksköterskeförbundets sektion för reumatologi bildades f.ö. i samband med ett möte på Sättra brunn. Vårdenheterna i regionen inbjöds till regelbundna besök – en självklar öppenhet för att informera om Brunnens faciliteter för remitterade patienter.

Från och med 1980 förlades varje sommar en forskarutbildningsvecka för doktorander till Sättra brunn. Brunnen stod för de praktiska arrangemangen, medan en kursledare från medicinska fakulteten svarade för uppläggningsen och genomförandet av programmet. Till dessa kurser antogs upp till trettio deltagare, representerande de flesta utbildningsinstitutioner i de nordiska länderna. Kursprogrammen berörde reumatologi och rehabilitering närstående områden: immunologiska problem, experimentella modeller för kollagena

sjukdomar, makrofager, smärta och smärtbehandling, hyaluronan, reumakirurgi, utvärdering av vårdkvalitet, näringsfrågor och perspektiv på åldrandet.

Andra exempel på det breda utbudet i frågor om vård och omsorg är utbildningsdagar i reumatologi för läkare och annan berörd vårdpersonal, forskarkurser i magtarmkanalens endokrina tumörer, internatkurser för unga diabetiker, postinfarktvård med inriktning på livsstil och livskvalitet, seminarier om ledskydd och patientundervisning, instruktionsdagar i rullstolsteknik och -användning, informationsdagar om strokebehandling enligt Bobath-konceptet, ortopedisk-medicinska träningskurser i manipulation och ledfrigöring, kurser i tillämpad psykologi/gruppdynamik i Socialstyrelsens regi, en kurs om reumatiska sjukdomar för medlemmarna i Sällskapet svenska medicinjournalister (på uppdrag av Medicinska forskningsrådet).

Utvärdering

Brunnens läkare deltog fortlöpande i prövningar och utvärdering av nya läkemedel i samarbete med olika läkemedelstillverkare. Ett antal enskilda studier och examensarbeten gjordes genom åren av företrädare för de olika verksamhetsgrenarna. Vid mitten av åttiotalet inleddes ett fruktbarande samarbete med den nyinrättade Vårdhögskolan i Uppsala, som på flera sätt hjälpte till med att utvärdera behandlingsmetoderna. Marianne Carlsson, ensam och som handledare för programansvariga sjukgymnaster och arbetsterapeuter, initierade ett flertal uppföljningsprojekt. Dessa presenterades på såväl inhemska som utländska kongresser och konferenser. Samtidigt satte de en kvalitetsstämpel på verksamheten och bidrog till att göra Sätra brunn känt i vida kretsar.

Flyktingläger

Under krigsåren uppläts Sätra brunn till genomgångsläger för flyktingar, de flesta av dansk nationalitet men också ett antal judiska flyktingar, som efter den tyska ockupationen tvingades bryta upp på nytt. Sammanlagt passerade under åren 1940–44 omkring tre tusen personer. Därefter övertogs lägret av danska legationen, som förlade en polisskola till brunnen. I

april 1945 bröts förläggningen och de utbildade mannarna marscherade mot okända öden. Efter Ungernrevolten 1956–57 tog man emot två hundra flyktingar, som förlades i Skogsgården, vilken liksom tidigare under krigsåren nödortfött kunde anpassas till vinterkylan.

Under sjuttioalet uppläts Brunnen i samarbete med Invandrarverket ånyo till flyktingar från fjärran länder. Chile-nare, syrianer, vietnameser, en exotisk samling människor som efter några månader slussades vidare till permanenta läger eller i vissa fall direkt ut i det svenska samhället.

Dessa förläggningar medförde ett betydande merarbete, och den ordinarie personalstyrkan förstärktes med extraanställd personal; Brunnen gav därmed goda arbetsstillfällen i Salabygden utanför ordinarie brunssäsong. Vissa utrymmen utsattes för ett ganska hårt slitage, i synnerhet Skogsgården och närliggande Arbetsterapin, vilken utnyttjades till expeditionlokaler, språksalar, dagrum och biljardhall m.m. Ekonomiskt gav flyktinglägren emellertid betydande inkomster, som omgående kunde användas till underhåll och investeringar till nytta och glädje även för sommargästerna.

Restaurangen

Måltider och samvaro har den största betydelse för trivseln under en brunnsvistelse. Vid sextioalets början rådde ännu en klassuppdelning, där A- och B-patienter hänvisades till olika matsalar. Dessutom utspisades Skogsgårdens patienter och närboende gäster för sig i Skogsgårdens matsal. Som ett led i borttagandet av denna otidsenliga klasskillnad – de flestas vistelse bekostades ju av Pensionsstyrelsen eller landstingen – rustades samtliga matsalar och fick var sina särdrag. Härmed kom brunngästerna att vara likställda och känna sig delaktiga i den allmänna gemenskapen. Stor del i denna omläggning, som pågick parallellt med omstruktureringen av terminer och beläggningstäthet, hade restaurangchefen – »traktören« som hon officiellt benämndes – Gertrud von Polgár. Gertrud hade tillika en god förmåga att till sig knyta medarbetare som återkom år efter år och som fick ett andra hem på Brunnen. Det var status att jobba i kök och matsalar, och sammanhållningen ungdomarna emellan var lika stor som deras lojalitet mot

Brunnen. Man deltog i allehanda fritidsaktiviteter, rullstolspromenader, utflykter, underhållning och kabaréer, förutom att man ordnade egna fantasifulla festivaler. Det låg ett skimmer över dessa år av ungdomlig glädje och entusiasm.

Kyrka och kultur

I alla tider har kyrka och kultur haft en central plats i livet på Brunnen. Redan på dr Skragges tid ringde man i och ur vård och samlades till daglig andakt och gudstjänster. I vår tid är man mindre bunden till kyrkans rituella roll, men för många gäster är aftonandakt och gudstjänst efterlängtade inslag i brunnsvistelsen, liksom möjligheten till själavård och andliga samtal. Från sjukvården hänvisas ofta patienterna till brunnsprästen, som bor och lever mitt ibland gäster och personal. Benkt-Erik Benktson, själv reumatiker och brunnspräst i tio år, förkroppsligar mer än någon annan traditionen av nära tillgänglig andlig vård.

Många reumatiker och rörelsehindrade blir ofta socialt isolerade och hänvisade till sig själva i hem och samhälle. En vistelse på Sättra brunn ger nya kontakter, som ofta fördjupas till livslång vänskap och samliv. Det skapas en trivsamt anda som förhöjs av ett rikt utbud av fritidsaktiviteter, underhållning och kulturella evenemang. Under sina tjugofem somrar på Brunnen har Gunnar Julin, kantor och allsidig musiker, varit en outtröttlig inspiratör. Oktetten Fulla Muggar har blåst liv i gammal brunnsmusik, men har lika gärna framfört moderna arrangemang. Med smittande entusiasm har Gunnar regisserat terminskabaréerna, där många medarbetare har visat oanade talanger och verkligen bjudit på sig själva. Till bingo och dans, sång, musik och teater – ett omväxlande utbud har han lockat många professionella solister och ensembler att framträda. Omtalad långt utanför Brunnen har ljushögtiden i brunnskyrkan en söndagskväll i augusti blivit med storslagna orkester-, kör- och solistframträdanden.

Styrelsearbetet

Sedan Sättra hälsobrunn kommit i Uppsala universitets ägo, blev det universitet som tillsatte intendent vid Brunnen. Längre var det professorn i medicin, som varje sommar drog ut

till Brunnen med sina medarbetare. Han hade att svara för sitt fögderi inför universitetet och räntekammaren men var i stort enväldig vid Brunnen. Efter Olof Glas och Fredrik Björnströms självsvåldiga insatser, som vid några tillfällen medförde ekonomiska överraskningar, beslöts 1879 att inrätta en styrelse vid intendentens sida. Universitetet räknade då, liksom senare, inte med någon vinst av rörelsen; överskotten skulle användas till underhåll och investeringar vid Brunnen.

En lång rad kraftfulla personer, in till de senaste åren alltid en av medicinska fakultetens professorer, har beklätt ordförandeposten i styrelsen. Vid mitt tillträde 1962 hade Gunnar Blix överlämnat ordförandeskapet till Nils Thyresson, som 1969 efterträddes av Gunnar Ström med universitetsrådet Gunnar Wijkman som vice ordförande. År 1980 övertog Torvard Laurent ordförandeklubban, alltjämnt med Gunnar Wijkman som bisittare och 1992 var det Björn Smedbys tur att axla ansvaret som styrelseordförande. Alla ordförandena, liksom andra involverade företrädare för universitet och samhälle – i mitten av sjuttioalet erbjöds landstingen en plats i styrelsesekretsen – har visat ett stort engagemang för Brunnen. De har tagit aktiv del i utvecklingsarbete och praktiska problem och har utgjort ett ovärderligt stöd för intendenten och den »lokala bestyrelsen«.

Slutord

De trettio åren på Sättra brunn fick ett något abrupt slut. Jag hade räknat med att avgå 1993 vid 67 års ålder och dessförinnan gå om lott med min efterträdare, precis som jag själv hade fått göra vid mitt tillträde. År 1991 trädde emellertid nya bestämmelser i kraft, som deklarerade att alla statligt anställda skulle gå i pension vid 65 år. Följden härav blev ett ganska oplanerat uppbrott utan möjlighet att introducera en efterträdare. Samtidigt hade universitetsledningen också beslutat att den sammanhållande tjänsten som intendent och överläkare – en befattning som ägt bestånd alltsedan Brunnen kom i universitetets ägo – skulle delas mellan en överläkare och en nyinrättad befattning som brunnsdirektör.

Jag har haft förtroendet att under lång tid leda en verksamhet, som inte alltid har varit självklar utan ganska ofta ifråga-

SÄTRA BRUNN 1961-1991

satt på sina håll. Med bistånd av många hängivna medarbetare – några omnämnda – har målsättningen varit att anpassa den gamla hälsobrunnen till sjukvårdens och tidens krav utan att den fördenskull förlorar karaktären av kulturminne. De sammanlagt trettioett åren på Sättra brunn har varit fyllda av arbetsglädje och livslust – halva mitt liv och hela min själ! Den allra största tillfredsställelsen har varit att familjen, hustru Margareta och barnen, lojalt och hängivet tagit aktiv del i livet på brunnen och med tiden kom att bli en del av denna fantastiska miljö.